

LITOŽELEZNA DEDIŠČINA

2. polovice 19. in prvega desetletja 20. stoletja na Vrhniki in Stari Vrhniki

Devetnajsto stoletje je bilo čas industrijske revolucije in z njo povezane splošne uporabe litega železa. Ta material srečamo za konstrukcijske, arhitekturne in funkcionalne namene (stebri, konzole, ograje) ali kot povsem dekorativne izdelke (vaze, živali...). Modeli za večkratno uporabo so omogočili tudi široko dostopne kopije umetniških skulptur, npr. antičnih.

Ker je bila druga polovica stoletja v Evropi čas sistematične gradnje vodovodnih in kanalizacijskih napeljav — pri čemer je ključno vlogo igralo lito železo —, je veliko kulturne dediščine iz tega časa vezane na te projekte, tako vodnjaki, pitniki, vodne črpalke itd. Ob koncu 19. stoletja so bile aktivnosti na področju gradnje vodovodov, ki jih je v okviru habsburške monarhije spodbujal tudi cesar Franc Jožef I., v polnem razmahu v slovenskih mestih in večjih krajih, v začetku naslednjega stoletja pa so zajele tudi manjše kraje in vasi na podeželju.

Na Vrhniki je izgradnjo vodovoda spodbudila epidemija kolere leta 1886, in 1892. je občinski odbor sklenil, da ga napeljejo. Na začetku naslednjega leta so prosili deželni

odbor, naj pošlje češkega arhitekta in hidrologa Jana Vladimírja Hráskega,¹ ki je bil v letih od 1884 do 1897 tudi kranjski deželni inženir; deželni zbor je prošnji ugodil. Hráský je izdelal načrt ter pripravil predračun stroškov za napeljavo vodovoda. Projekt so nato predložili v obravnavo deželnemu zboru in zaprosili za finančno podporo, kar pa je preprečil ljubljanski župan Ivan Hribar, tako da Vrhnika pomoči ni dobila in niso mogli začeti z deli. Ugodnejše razmere so se pokazale šele leta 1899, vendar tokrat s predloženim načrtom in predračunom ni bila zadovoljna deželna vlada. Podrobnejše načrte je nato 1901. izdelal deželni inženir Wick (Vik).² Občinski urad na čelu z županom Gabrielom Viktorjem Jelovškom (1858–1927), ki je kar dvajset let nepretrgoma opravljal župansko funkcijo (1888–1908), je po ureditvi vseh zadev s parcelami in odškodninami 10. julija 1903 v dnevnem časopisju objavil razpis za izgradnjo vodovoda za trg Vrhniko.³ Avgusta istega leta so na občinski seji sklenili, da bo dela izvedlo dunajsko podjetje inženirja Carla Wagenführerja,⁴ ki je dalo najugodnejšo ponudbo in je že malo prej uredilo vodovod v

Vrhnikia, vodohram na Sveti Trojici (foto: Simona Kermavnar)

sosednjem Logatcu.⁵ Gradnja na Vrhnikii je bila končana naslednje leto,⁶ dela je vodil gradbeni inženir Matko Prelovšek.⁷ Kolavdacija je potekala septembra 1905 in ponovno 1906 in 1907, ker so se pokazale nekatere pomanjkljivosti, ki jih je moral izvajalec odpraviti. Leta 1904 je isto podjetje napeljalo vodovod tudi na Stari Vrhnikii, načrte je prav tako izdelal inženir Wick.⁸

Iz tistega časa se je tako na Vrhnikii kot Stari Vrhnikii ohranilo kar nekaj litoželeznih predmetov, ki so neposredno vezani na napeljavo vodovodov. Najbolj reprezentativen na Vrhnikii je seveda vodnjak z nimfo,⁹ ki vse od postavitve leta 1904 stoji ob Tržaški cesti pred nekdanjo Ljudsko šolo, sedanjio OŠ Ivana Cankarja (zgrajena med letoma 1903–1904).¹⁰ Kot je bila navada pri nas in pravzaprav v celotnem srednjeevropskem prostoru, so take vodnjake podarile tvrdke ob zaključku vodovodnega projekta kot zahvalo za na-

Vrhnikia, litoželezni vodnjak z nimfo ob Tržaški cesti pred zadnjo obnovo 2018 (foto: Simona Kermavnar)

ročilo.¹¹ Kot se vidi z razglednice, ki jo je založil Rudolf Rutner¹² in je bila posneta kmalu po izgradnji šole, je prvotno pro-

sto stal v parku pred stavbo, sedaj je postavljen na betonski podstavek in obdan z grobim okroglim betonskim obodom.

Vodnjak sestavlja nizek osemkoten podstavek, na katerem stoji z girlandami okrašen zvonast del, iz katerega izrašča široka, dvakrat stopnjevana banjasta skodela, okrašena ob vznožju s kanelurami in zgoraj s kanelurami in puncami. Tik pod robom so po štiri levje glavice in majhne rozete. Vrh krona kip delno razgaljene nimfe v kontrapostni postavitvi, na desnem ramenu z obema rokama pridržuje amforo, goli roki krasita obročka, lase ima spete v figo in okrašene z diademom. V skladu s pozno stopnjo historizma je kip inspirirala antična skulptura, a najverjetneje ne gre za kopijo konkretnega grškega ali rimskega originala, pač pa je umetnik vzore iskal predvsem v post-canovovski tradiciji. Na amforo je postavljena še vaza z valovitim robom, iz katere brizga voda, ki se izliva v skodelo ter nato skozi levje glavice na tla oz. v betonski obod.

V Sloveniji so poleg vrhniškega ohranjeni še trije litoželezni vodnjaki z nimfo, in sicer v Logatcu, Črnomlju in v Šmarjeških Toplicah (ta vodnjak je prvotno stal v Novem mestu). Vsi prihajajo iz Salmove livarne v Blanskem na Moravskem (*Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko*). Odlitki figure so identični, podstavki pa glede na različne modele variirajo, šmarješki in logaški sta identična.

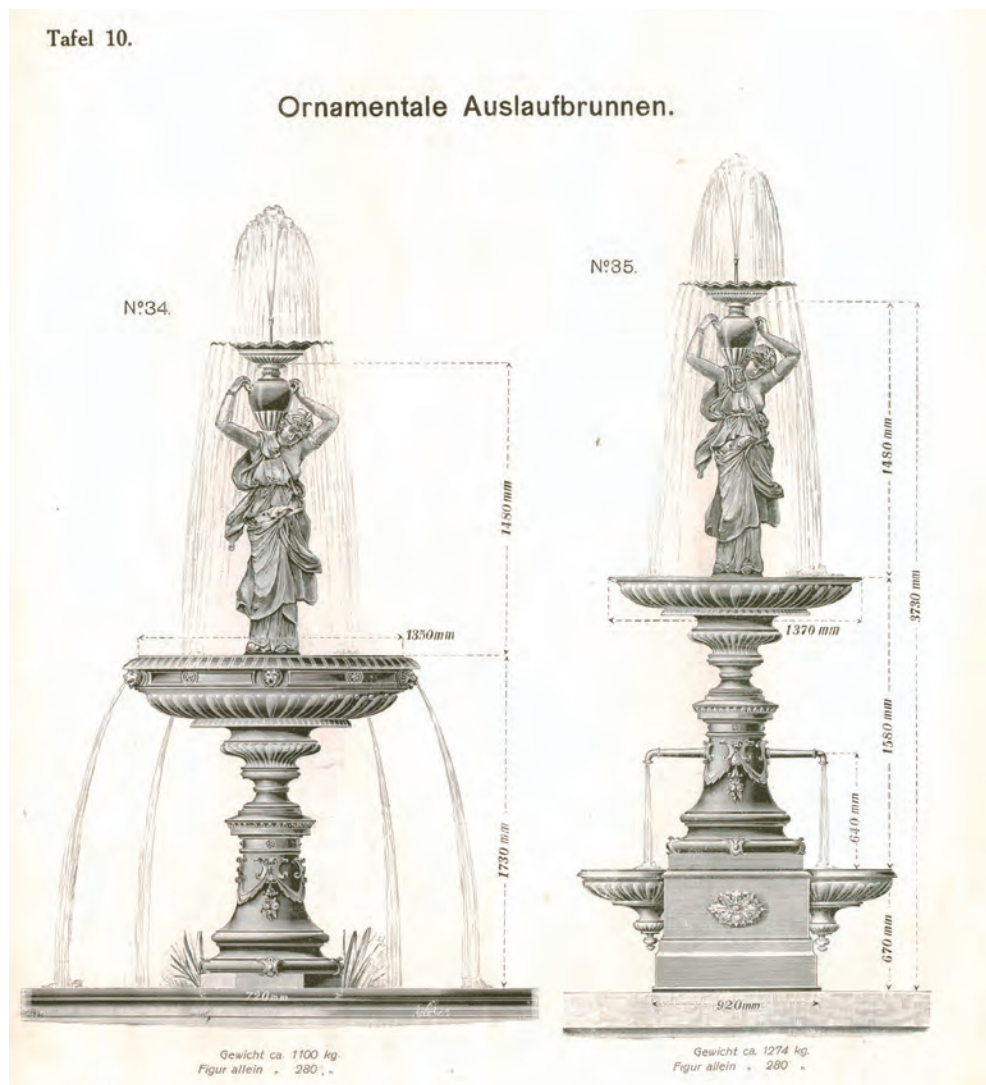
Gre za izdelke umetniškega liva, ki je vrhunec doživel v 1. polovici 19. stoletja v Nemčiji in na današnjem Poljskem v okviru Pruskih kraljevih livarn, kmalu pa so se jim pridružile tudi druge, med katerimi je izstopala omenjena moravska livarna.

Kot rečeno, je bil vodnjak takoj po postavitvi upodobljen tudi na razglednicah, in ni znano, da bi se Vrhničani nad nimfo zgražali ali menili, da je razlog pohujšanja. Nasprotno so v istem času menili Novomeščani. Tam je po zaključku napejlave vodovoda postavljeni vodnjak sprožil plaz zgražanja. *Dolenjske novice* so ob njegovi postavitvi konec aprila 1904 zapisale: »Na sv. Florijana trgu postavili so te dni vodnjak, na vrhu pa podoba ženske, ki je tudi za poletni čas prelahko oblečena, in je vsem pametnim meščanom v opravičeno izpodtiko. Nejevolja vsled te nesramne sohe je zares velika [...] A huje in najhuje je to, da se mladina obojega spola in vsake starosti zbira tam okrog ter dela surove opazke [...]«.»¹³ Vendar so vodnjak umaknili šele leta 1926 in ga prepeljali v Šmarješke Toplice.

Do nedavnega se je na podlagi avstrijskega izvajalca vodovodov predvidevalo, da so vodnjaki prišli iz neke avstrijske (dunajske)¹⁴ livarne. Ivan Stopar¹⁵ jih je edini (konkretno črnomaljskega) pravilno povezal s Češko. Narejeni so bili, kot rečeno, v Salmovi livarni v Blanskem na Moravskem,¹⁶ eni najpomembnejših livarn umetniškega liva v okviru habsburške monarhije, ki je bila poslovno in tudi sorodstveno povezana z našo takratno najpomembnejšo železolivarno, Auerspergovo v Dvoru pri Žužemberku.¹⁷ Leta 1896 je livarna iz Blanskega prešla v last praške delniške družbe Akciová společnost strojírny/Maschinenbau-Aktiengesellschaft. Najzaslužnejši za razcvet blanske livarne je bil Hugo Franc starogrof (1776–1836), edini otrok iz zakona med Karlom knezom Salm-Reifferscheid-Krautheimom in Pavlino Auersperško, hčerko grofa in od leta 1783 kneza Karla Jožefa Auersperga iz

Kočevja, ustanovitelja železarne v Dvoru. S proizvodnjo litoželeznih vodnjakov so v Blanskem začeli v 2. polovici 19. stoletja in nadaljevali do prvih desetletij 20. stoletja, pri čemer se njihova oblika praktično ni spreminjala. Naročiti jih je bilo mogoče po katalogu. Livarna je imela svoje agencije mdr. na Dunaju in v Gradcu. Model št. 34,¹⁸ kakršen je tudi vrhniški okrasni vo-

dnjak, je imel v svoji trgovini npr. tudi graški trgovec madžarskega rodu Sigmund Juhász.¹⁹ Detajli so na vrhniškem vodnjaku danes poškodovani, pred dvema letoma je bil precej površno prebarvan s črno barvo, čeprav je za izdelke blanske livarne zelo značilna sivkasta barva, močno pa ga degradira tudi postavitve v grob rumenkasto-modro pobarvan betonski obod.

Ilustrirani katalog s konca 19./začetka 20. stoletja Maschinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breitfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko (© Muzeum Blanenska)

Na Vrhniku in Stari Vrhniku je ohranjenih kar nekaj identičnih litoželeznih ventilnih pitnikov višine okoli enega metra. So v obliki stebriča s krožno bazo, stebrič se navzgor oži in je razdeljen v štiri polja s po enim rombastim okrasom na sredini. Zaključni se s krožnim pokrovom s signaturo izvajalca del, čisto na vrhu je stožčast zaključek s pecljem. Praktično enake pitnike, a brez napisov ali pa z napisom drugih livarn in še bolj običajno izvajalcev vodovodarskih del srečamo tudi drugje po Sloveniji in širše.²⁰ Ročaji in izlivke, pa tudi stožčasti zaključki, so bili v preteklosti pogosto odtrgani in so jih včasih nadomestili bolj ali manj prvotnemu zgledu zvesti nadomestki. Kot rečeno, vsi imajo na kapi

Vrhnika, kapa s signaturo na pitniku ob cesti na Košace (foto: Simona Kermavnar)

Vrhnika, ventilni pitnik ob cesti Na Košace (foto: Simona Kermavnar)

signaturo Wagenführerjeve tvrdke **WIEN * C. WAGENFÜHRER INGENIEUR*:²¹ na Vrhniku stojijo pri hišah Na Klancu 5, Stara cesta 35 in na križišču Poti na Košace ter poti proti cerkvi sv. Trojice.

Vodovod na Stari Vrhniku je bil poleti 1904 večinoma že dograjen.²² Kot vidimo z načrta, datiranega 27. decembra 1901 in pod katerega se je podpisal deželni inženir Wick,²³ je bilo predvidenih vsaj osem ventilnih pitnikov (nem. *Ventilbrunnen*; domačini jim pravijo štirne), eden od njih z napajališčem, in več kot deset hidrantov. Ohranile so se štiri »štirne«: Ježenčanova (hišna št. 13),²⁴ pri Bajtni hiši (št. 69),²⁵ Kobalova (št. 21)²⁶ in Bizjakova (št. 42);²⁷ zadnji imenovani imata zraven betonski koriti za napajanje živine.

Še iz časa pred napeljavo vodovoda pa je litoželezna vodna črpalka pri Andrejčk-ovcovi hiši (Stara Vrhnika 38, rojstna hiša slikarja Simona Ogrina)²⁸; prvotno je bilo zraven korito za napajanje živine. Zgornji del (pokrov) črpalke manjka, tako da

Stara Vrhnika, t. i. Bizjakova štirna
(foto: Simona Kermavnar)

Stara Vrhnika 21, ventilni pitnik pri hišni št. 21
(foto: Simona Kermavnar)

Načrt vodovodne napeljave na Stari Vrhniku iz leta 1901 (Stara Vrhnika, osebni arhiv Eme Goričan)

je višina 133 cm le približna. Z mesnatimi listi okrašen podstavek je na tla pritrjen s štirimi vijaki. Gre za izdelek livarne Emila Garvensa, ki je bil znan hannovrski proizvajalec vodnih črpalk.²⁹ Zanje so značilni kanelirani vitki stebriči in izlivke v obliki stilizirane orlovske glave, kar lahko vidimo tudi na starovrhniškem primeru (podoben, prav tako signiran izdelek, srečamo npr. v Vrabčah na Primorskem). Na izlivki je signatura GARVENS, na drugi strani izlivke je žig 21 DA in na obročku 21 D/ X.

Stara Vrhnika 38, vodna črpalka in detajl s signaturo proizvajalca (foto: Simona Kermavnar)

Ohranjena sta tudi vsaj dva identična lito-železna umivalnika, oba z napisom okoli pipe C. WAGENFÜHRER/ WIEN, in sicer na zunanjščini z arkadnimi hodniki členjene vrtne fasade Stržinarjeve hiše na Vrhniku (Voljčeva c. 13) ter na Stari Vrhniku (št. 62) t. i. Španov lijak,³⁰ ki se danes nahaja v notranjščini hiše. To ni njuna primarna lokacija in zato tudi nista ohranjena v popolni obliki, kar je pri lavabojih tudi sicer zelo pogosto, ker so jih skoraj vedno predstavljali in je bil pri tem poškodovan ali

Vrhnika, Voljčeva c. 13, lavabo na Stržinarjevi hiši (foto: Simona Kermavnar)

uničen spodnji del s konzolo, izlivka pa zamenjana z novejšo izvedbo (večinoma neprimerno). Njuno okrasje (akantovje, školjčni in jajčni motiv, girlandi) izhaja iz antičnih oblik, skleda je oblikovana v spodnjem delu kot kanelirana čaša z robom, okrašenim z jajčnim ornamentom.

Drug pomemben segment litoželezne dediščine predstavljajo ograje.

Lito železo se je namreč izkazalo kot optimalen material pri njihovem oblikovanju in domišljija oblikovalcev se je lahko polno razmahnila. Uporabljajo se seveda lahko tako na urbanih (parkovne, obcestne, pokopališke) kot zasebnih površinah in objektih (balkonske, notranje spiralne itd.). Tu omenimo še nosilne konzole, ki so večkrat nadomestile kamnite.

Na Vrhniki se je ohranilo za naše razmere zavidljivo število primerkov litoželeznih ograj, ki so večinoma zasnovane z vertikalnimi palicami (v nasprotju npr. s horizontalnimi, diagonalnimi, mrežo, itd). Fragmentarno ohranjena ograja obdaja teraso pred vrhniško župnijsko cerkvijo na Hribu, zgrajeno med letoma 1850 in 1852.³¹ Sprva je potekala tudi vzdolž kamnitega stopnišča in obdajala slopa, ki flankirata pot do župnišča zraven.

Fototeka ZVKDS, Vrhnika, »Voljčeva cesta 21- župnišče«, maj 1970 (foto: Juša Vavken)

Vrhnika, ž. c. sv. Pavla, stebriči litoželezne ograje so precej poškodovani (foto: Simona Kermavnar)

Vrhnika, litoželezna ograja pri Jelovškovem mavzoleju (foto: Simona Kermavnar)

Prerez stebričev (v. 147 cm) je štirilisten, konica je v obliki akantovih listov, vmesne palice (v. 130 cm) pa imajo zaključke v obliki sulic, flankiranih s po dvema akantovima listoma. Praktično enako ograjo srečamo ob zidu na severni strani pokopališča okoli nagrobnega spomenika družine Mulley,³² le dimenzije so tam manjše (v. stebriča 118 cm, v. vmesnih palic 100 cm. Levo od tega nagrobnega

spomenika stoji monumentalna, po letu 1884³³ zgrajena odprta grobna kapela rodbin Jelovšek in Pollak, kjer je pokopan tudi župan Gabrijel Jelovšek. Robustna litoželezna ograja zapira vhod in stranski stranici (v. stebričev 140 cm, v. vmesnih palic 121 cm. Prerez stebričev je prav tako štirilisten.³⁴ Omenimo še ograjo nagrobnega spomenika rodbin Lenarčič-Lovrenčič.

Vrhnika, litoželezna ograja pri nagrobnem spomeniku družine Mulley (foto: S. Kermavnar)

Vrhnika, mavzolej družine Jelovšek (foto: Simona Kermavnar)

Litoželezna ograja krasi tudi mali balkon vogalne nadstropne hiše ob zavoju stare glavne ceste na nekdanjem Glavnem trgu, ob nekdanji povezavi med rečnim pristaniščem in podružnično cerkvijo sv. Lenarta, sedaj Cankarjev trg 10 (RNKD ev. št. 17953). Hiša je na tem mestu stala že v 18. stoletju, v zadnji četrtini 19. stoletja je dobila novi triosni obcestni fasadi.³⁵ Konec 19. stoletja jo je kupil Jakob Radoslav Hočevnar in v pritličju odprl lekarno.³⁶ V nadstropju severne fasade je majhen balkon podprt s kamnitima konzolama in ograjen z litoželezno ograjo s pletenastim vzorcem, ki jo vidimo že na leta 1897 odposlani razglednici.³⁷ Identično balkonsko ograjo srečamo na hiši št. 67 v Planini pri Rakeku,³⁸ kjer je portal datiran z letnico 1905. Litoželezna ograja z vegetabilnim okrasom obdaja dostop v nadstropje po zunanjih stopnicah pri vili na Cankarjevem trgu 3A (t. i. Sternenova hiša; RNKD ev. št. 14334), gank hiše na nekdanji Sv. Pavla cesti (sedaj Voljčeva cesta, št. 14) pa obdaja ograja s pletenastim okrasom; v novejšo leseno ograjo so vdelani fragmenti enake ograje na balkonu hiše na Stari cesti št. 27. Obcestna ter

Vrhnika, vila Cankarjev trg 3A, litoželezna ograja (foto: Simona Kermavnar)

vrtna ograja furmanske domačije ob nekdanji Tržaški cesti (Ljubljanska 12; portal nosi letnico 1843) je blizu izdelkom Auerpergove dvorske livarne.

V hrib zidana nadstropna Kranjčeva (tudi Bučarjeva) trgovsko-stanovanjska hiša na Voljčevi cesti (št. 19) ima pravokoten tloris in dvokapno streho s cestno frčado. Zgrajena je bila v 2. polovici 19. stoletja za trgovca Bučarja.³⁹ V pritličju glavne fasade so tri polkrožne odprtine, ki jih zapirajo železne vratnice, na južni strani so podobna, a nižja vrata in podobno oblikovano okno, prav tako zaprto z železnimi

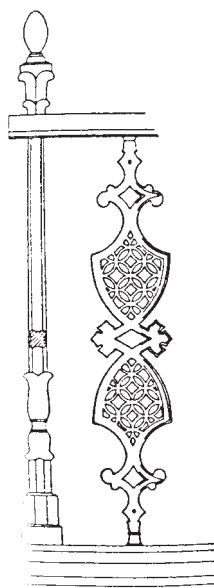

Vrhnika, hiša Cankarjev trg 10, litoželezna balkonska ograja (foto: Simona Kermavnar)

Vrhnika, hiša Voljčeva c. 14, litoželezna balkonska ograja (foto: Simona Kermavnar)

polkni. Etaži ločuje venčni zidec, vanj pa sta v osi glavne fasade vstavljeni litoželezni nosilni konzoli (nem. *Balkonträger*), ki sta še pred nedavnim nosili balkonček z litoželezno ograjo, to pa so pred kratkim odstranili,⁴⁰ a je ohranjenega več fotograf-skega gradiva. Enak tip ograje srečamo pri korni ograji župnijske cerkve Brezmadežnega Spočetja Device Marije v Turjaku ter na balkonu nad glavnim vhodom dvorca Brinje (Seitenhof) pri Grosupljem; pripisana je Auerspergovi dvorski livarni (v letih 1692–1723 so bili Auerspergi lastniki dvorca).⁴¹ Konzoli sta okrašeni z rastlinsko ornamentiko v obliki vitice z rozeto v sredini, ki se potem razdeli v dva akantasta izrastka, od katerih je notranji okrašen s cvetom v obliki grozdčiča, zunanji pa je volutast.

Risba litoželezne ograje dvorca Brinje (Seitenhof), izrez (vir: KURENT 1984, str. 206)

Vrhnika, nosilna konzola pri hiši Voljčeva c. 19 (foto: Simona Kermavnar)

Fototeka ZVKDS, OE Ljubljana, VRHNIKA – mesto F. 115 (9039/št.: Litoželezna ograja s konzoloma na hiši Voljčeva c. 19 pred njeno odstranitvijo; (foto: Mojca Arh Kos)

Zelo pomembno vlogo je imelo lito železo tudi pri opremljenosti pokopališč. Sem poleg že omenjenih ograj sodijo nagrobni in pokopališki križi (v tujini večkrat srečamo tudi Kalvarije), nagrobne plošče, sarkofagi, razne svetilke. Večina te dediščine je bila pri nas v minulem stoletju uničena, prodana za staro železo ali pa prenesena na sekundarne lokacije. Na starovrhniškem pokopališču se tako ni ohranil niti en litoželezen nagrobni križ, na vrhniškem pa le eden; ohranjen pa je tudi pokopališki križ.

Vrhniško pokopališče⁴² je bilo sprva okoli župnijske cerkve in na njem so pokopavali do leta 1836. Tega leta je razsajala kolera, na dan so pokopali tudi do dvajset mrličev⁴³ in pokopališče je postalo premajhno. Za silo so zato ogradili prostor na pobo-

čju južno od cerkve, kjer je pokopališče še danes. Po sredini v smeri vzhod-zahod poteka osrednja pot, sredi katere stoji litoželezen pokopališki križ s Križanim (v. ok. 80 cm), postavljen na visok kamnit podstavek, ki je spodaj okrašen s štirimi levjimi šapami. Križ obroblja žlebič, stičišče krakov pa je poudarjeno s koničastimi izrastki, na njem sta pritrjena odlitka Križanega in zvitek z napisom *INRI*. Za odlitek Križanega je značilna elegantna S linija vitkega telesa, ki je na križ pribito s štirimi žebelji, kljub temu da Jezusova desna noga prekriva levo. Kristus glavo nagiba na svojo desno stran, lasje mu padajo na ramena. Prt je okoli ledij privezan z vrvjo. Enake odlitke pri nas srečamo npr. na pokopališču v Selu, Čepovanu in Bovcu (v Bovcu nogi prebada en žebelj)

Vrhnika, litoželezen pokopališki križ (foto: Simona Kermavnar)

Vrhnika, litoželezni Križani s pokopališkega križa (foto: Simona Kermavnar)

Model št. VII iz ponudbe pokopaliških križev livarne Ferrum Frýdlant nad Ostravico.

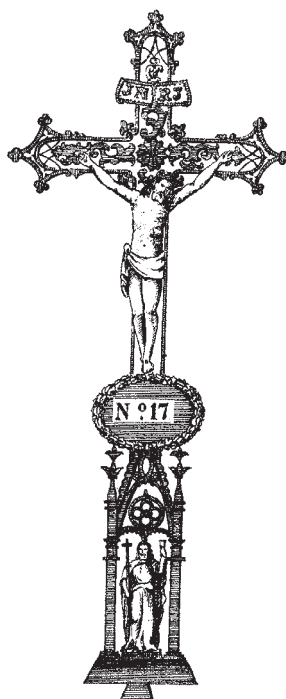
na Primorskem, pri čemer se ujemajo tudi mere. Iz srednje Evrope omenimo identična odlitka na pokopališčih v Blanskem in v Dusnoku (hrv. Dušnok) na jugovzhodu Madžarske; pri vseh omenjenih križih je sam križ drugačen. Na plinti litoželeznega podstavka križa v Dusnoku je pritrjena ploščica z napisom *S. JUHÁSZ Graz*. Ne gre za ime livarja, pač pa že omenjenega trgovca Juhásza, ki je imel v Gradcu trgovino z železnimi izdelki. Po rodu je bil Madžar, 1847. je prišel v Avstrijo⁴⁴ (to je tudi okviren *t. p. q.* za omenjene Križane v Sloveniji). Tovrstne Križane je imela v repertoarju livarna Ferrum Frýdlant nad Ostravico (nem. Friedland an der Ostrawitz) na Moravsko–Šlezijiškem, kjer so v 19. in na začetku 20. stoletja v velikem

številu izdelovali litoželezne pokopališke, nagrobne in druge votivne križe. Vrhniški križ je model št. VII iz njihove ponudbe pokopaliških križev⁴⁵.

Litoželezen perforiran nagrobni križ z brstičnimi zaključki krakov na grobu družine Umek-Grom z višino 148,5 cm sodi med srednje velike. Na bazi je upodobljena personifikacija Vere (*Fides*), oblečena v peplos in z velikim križem v eni roki ter s kelihom v drugi;⁴⁶ atributa predstavljata temelj krščanske vere, vero v križanega Kristusa in v čudež zakramentov. Stoji pod dvoločno stolpičasto neogotsko arhitekturo s fialama oz. fialami. Žal ta del prekriva cipresov grm in ga lahko vidimo le s hrbtni strani, aplika z žarki manjka.

Vrhnika, pokopališče, nagrobni križ družine Umek-Grom (foto: Simona Kermavnar)

Nagrobni križ iz ilustriranega kataloga *Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko – Niederlagen: Wien (Marxergasse Nr. 28) – Brünn (Grosser Platz 21)* (© Muzeum Blanenska)

Blansko, Muzeum Blanenska, Križani (foto: Milan Koudelka)

Vrhnika, fragment nekdanjega nagrobnega križa z reliefom žalujoče Marije Magdalene na hiši Gradišče 11 (foto: Simona Kermavnar)

Pod Križanim je okrogla napisna plošča, obdana z bršljanovimi lističi, ki simbolizirajo spomin, neumrljivost in večno življenje. Tovrstne nagrobne križe sta v svoji ponudbi imeli že omenjena Salmova livarna (model št. 17 iz rubrike *Grabkreuze* in pa Těsín (Erzherzogliche Industriewerk Teschen) v Šleziji in jih na naših pokopališčih pogosto srečamo, včasih tudi na sekundarnih lokacijah v funkciji znamenj. Varianta takega križa z zvitkom z napisom *INRI* je v križ vdelana kartuša. Odlitke Križanega s tega križa (v. 40 cm, razpon rok 30,5 cm) pa sploh srečamo zelo pogosto na nagrobnih križih, znamenjih in tudi v kapelah (npr. Sanabor): Kristusovo telo kot da lebdi, glavo nagiba na svojo desno stran, opasica je okoli bokov pritrjena z vrvjo, kazalca in sredinca sta na obeh rokah iztegnjena. Nekaj takih odlitkov hrani tudi muzej v Blanskem in

jih je zagotovo izdelovala (tudi) Salmova livarna. Na cestni fasadi Košutove hiše v Gradišču (št. 11)⁴⁷ v bližini pokopališča je vzidan fragment nekdanjega litoželeznega nagrobnega križa, od katerega se je ohranil le spodnji relief z upodobitvijo klečeče žalujoče Marije Magdalene. V ponudbi so take križe imele livarne Rokycan (Klabava), Beroun, Marienthall in Blansko (1924).⁴⁸ Pod reliefom je vzidana kamnita plošča z letnico 1804, ki pa sicer z litoželeznim delom ni neposredno povezana.

Neohranjeno

Prvi most čez Ljubljano med vrhniškim bregom in Verdom so zgradili leta 1790, 1888. je bil postavljen nov litoželezen, na obeh straneh obdan s po dvema kandela-brskima plinskima svetilkama. Otvoritev

verdskega mostu je sovpadla s štiridesetletnico vladanja cesarja Franca Jožefa I., zato je bil imenovan tudi most »Franc Jožef«. Naročil ga je veleposestnik, tovarnar in politik Franc Kotnik (1828–1890)⁴⁹ z Verda pri neki dunajski livarni.⁵⁰ Šlo naj bi za »prvi tovrstni objekt na Kranjskem«,⁵¹ kar ne drži, saj je bil v Ljubljani že 1867 postavljen litoželezni t. i. Hradeckega most (tudi Čevljarški, Šuštarški, Radetzkega, Mrtvaški imenovan po sekundarni lokaciji v bližini bolnišnic in mrtvašnice), izdelan v dvorski livarni (dunajski inženir Johann Hermann, rojen na Češkem).⁵²

Kot lahko vidimo s starejših razglednic, je v središču trga nasproti nekdanjega hotela Črni orel, ki ga je dal leta 1850 zgraditi veleposestnik Jožef Kotnik, stal pitnik stebrega tipa (nem. *Brunnenständer, Druckständer*) z zbiralnikom za vodo v obliki vaze na stebriču. Na razglednici iz leta 1901 ga

tam še ni videti,⁵³ okoli leta 1910 pa že in je bil torej postavljen v času dokončanja vrhniškega vodovoda. Želja proizvajalcev tovrstnih izdelkov je bila ne le oskrbovati ljudi in živali z vodo, pač pa poudariti pomen te dobrine in zanjo ustvariti primeren »dom« ter za ljudi prostor druženja. Lokacija pred Črnim orlom je zagotovo bila taka, v pritličju sta bili gostilna in kavarna, v prvem nadstropju pa velika dvorana, v kateri je gostovala leta 1876 ustanovljena čitalnica, žarišče vrhniškega kulturnega življenja v času slovenskega narodnega prebujenja.

Sodeč po tej kratki predstavitvi lahko rečemo, da se je na Vrhnikih in Starih Vrhnikih v primerjavi z nekaterimi drugimi mesti in kraji pri nas ohranilo relativno veliko litoželezne dediščine, in sicer izdelkov različnih livarn, npr. dvorske Auerspergove, Salmove, Ferruma, Garvensa itd., več pa bodo razkrile nadaljnje raziskave.⁵⁴

Vrhnika na razglednici iz okoli leta 1900 (vir: Zbirka starih razglednic Cankarjeve knjižnice Vrhnika, ID 8090058)

Spletni viri

Kamra, Hočevar, Cankarjev trg 10 (<https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/hocevar-cankarjev-trg-10.html>, stanje 18. 2. 2019).

Litoželezni vodnjak na Vrhniki (<https://www.mojabocina.si/vrhnika/novice/litozelezni-vodnjak-na-vrhniki.html>, stanje 16. 2. 2019).

Občina Vrhnika. Kulturna dediščina (<https://www.vrhnika.si/?m=pages&id=14>, stanje 12. 2. 2019).

Projekt izgradnje logaškega vodovoda konec 19. in na začetku 20. stoletja (<https://www.mojabocina.si/logatec/novice/projekt-izgradnje-logaskega-vodovoda-konec-19-in-na-zacetku-20-stoletja.html>, stanje 20. 3. 2019).

Vodovod na Stari Vrhniki 1904 (http://www.staravrhnika.si/cms1/index.php?option=com_content&task=view&id=52&Itemid=86, stanje 21. 3. 2019).

Arhivski viri

- Ilustrirani katalog Maschinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breitfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko, konec 19./začetek 20. stoletja (Blansko, Muzeum Blanenska)
- Entwurf einer Wasserleitung für Ortschaft Alt Oberlaibach, Gemeinde Oberlaibach, pol. Bezirk Umgebung Laibach. Situation (Osebni arhiv Eme Goričan)
- Fototeka ZVKDS (OE Ljubljana)

Časopisni viri

- Razpis, *Slovenec*, 11. 7. 1903, str. 9.
- Dnevne novice. Vodovodi, *Slovenec*, 27. 8. 1903, str. [2].
- Piše se nam. Iz Novega mesta, *Dolenjske novice*, 1. 5. 1904, str. 81–82.
- Dnevne novice. Vodovod na Stari Vrhniki, *Slovenec*, 21. 7. 1904, str. 3 *Slovenec*, 21. 7. 1904, str. [3].

Literatura

MAROLT 1929: Marijan MAROLT, *Dekanija Vrhnika: topografski opis*, Ljubljana 1929.

MIHEVC 1937: Franc MIHEVC, *Spomini logaškega vedeža*, Logatec 1937 (tipkopis).

DOBROVOLJC 1972: France DOBROVOLJC, *Cankarjev album*, Maribor 1972.

ŽARGI 1980: Matija ŽARGI, Izdelki umetniškega železnega liva železarn na Dvoru, v: *Železarna na Dvoru pri Žužemberku. Zgodovina, tehnologija, izdelki* (katalog razstave), str. 43–59, kat. št. 112–114.

KURENT 1984: Tine KURENT, Litoželezni pre-fabrikanti in drugi izdelki dvorske železarne v grosupeljski krajini, *Zbornik občine Grosuplje*, 13, 1984, str. 203–208: 206–207.

VAVKEN 1985: Juša VAVKEN, Umetnostna nepremična dediščina v Logatcu, *Varstvo spomenikov*, 27, 1985, str. 73–84.

ŠUMRADA, ŠKRABEC 1990: Janez ŠUMRADA, Milan ŠKRABEC, »Vrhnika, prečuden kraj«. *Kraji v občini Vrhnika na starih razglednicah*, Vrhnika 1990.

BRATE 1991: Tadej BRATE, *Tehniški spomeniki*, Ljubljana 1991.

GROLICH 1991: Vratislav GROLICH, *Blanenská umělecká litina* (katalog razstave), Brno-Blansko, 1991.

KNIPS 1996: Achim KNIPS, *Deutsche Arbeitgeberverbände der Eisen- und Metallindustrie, 1888–1914*, Stuttgart 1996.

HUMAR 1998: Gorazd HUMAR, *Zmajski most*, Nova Gorica 1998.

ŽARGI 1999: Matija ŽARGI, Železni vodnjaki, *Rast*, 61, februar 1999, str. 61–62.

Fontane illuminate 2000: Fontane illuminate, *Arredo & Cittr*, 13, 1, 2000, sl. 172, 188.

Vrhnika. Turistični informator 2001: Vrhnika. Turistični informator, Vrhnika 2001.

MOHAR 2002: Rozika MOHAR, *Semič v obdobju narodnega prebujanja*, Semič 2002.

ŽARGI 2002: Matija ŽARGI, Auerspergova žele-

zarna, *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem. Vodnik po arhitekturi* (zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine), ur. Jerneja Batič, str. 112–114.

OBLAK 2003: Nataša OBLAK, Veliki ljudje v malem kraju. Zgodovinski razvoj in pomen Kotnik-Lenarčičevega posestva v Verdu, *Vrhniški razgledi*, 4, 2003, str. 25–75.

SERŠE 2003: Aleksandra SERŠE, Kakšno vodo so pili na Vrhniki v 19. stoletju?, *Arhivi* (Zbornik ob sedemdesetletnici Marije Oblak-Čarni), 26, 2003, št. 1, str. 115–118.

STOPAR 2003: Ivan STOPAR, Brinje (Seitenhof), *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. 2: Dolenjska. 4: Med Igom, Ribnico in Kočevjem*, Ljubljana 2003, str. 31–35.

GORIČAN, GARAFOLJ, GROM 2004: Ema GORIČAN, Anita GARAFOLJ, Anka GROM, *Stara Vrhnika 560 let* (zgibanka), Stara Vrhnika 2004.

OBLAK ČARNI 2004: Marija OBLAK ČARNI, Gabrijel Jelovšek – vrhniški župan v letih 1889–1908, *Vrhniški razgledi*, 5, 2004, str. 11–18.

SERŠE 2004: Aleksandra SERŠE, Ob stoletnici vrhniškega vodovoda, *Vrhniški razgledi*, 5, 2004, str. 73–78.

STOPAR 2004: Ivan STOPAR, Črnomelj (Tschernembl), mestni grad, v: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. 2: Dolenjska. 5: Bela krajina*, Ljubljana 2004 (ponatis 2007), str. 11–20.

HORVAT 2005: Franci HORVAT, *Sto vodnjakov na Slovenskem*, Ljubljana 2005.

OBLAK MILČINSKI 2005: Tatjana OBLAK MILČINSKI, Vrata v Verdu. Oblikovni in simbolni pomen hišnih vhodov, *Vrhniški razgledi*, 6, Vrhnika 2005, str. 93–224.

ROBLEK 2008: Polona ROBLEK, Hiše se spreminjajo, sledovi ostajajo. Sprehod po vrhniški Stari cesti, *Vrhniški razgledi*, 9, 2008, str. 64–139.

ZALOKAR 2009: Polona ZALOKAR, Hiše se spreminjajo, sledovi ostajajo, 2: Vrhnisko Gradišče skozi stoletja, *Vrhniški razgledi*, 10, 2009, str. 9–51.

Študentje 2011: Študentje 4. letnika Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Etnološka inter-

pretacija itinerarija »Po poteh Cankarjeve matere«, *Vrhniški razgledi*, 12, 2011, str. 326–353.

ZALOKAR 2011: Polona ZALOKAR, Hiše se spreminjajo, sledovi ostajajo, 3: Voljčeva cesta in Klis, *Vrhniški razgledi*, 12, 2011, str. 68–133.

BĚLOVÁ 2012: Jana BĚLOVÁ, *Funerální litina podbrdská ve světle kontaktů s centry v 19. století výroby litiny v Prusku a na Morave* (disertacija), Praga 2012.

HUMAR 2012: Gorazd HUMAR, Kratek sprehod skozi zgodovino gradnje mostov na ozemlju današnje Slovenije, od davnine do začetka 2. svetovne vojne/ A short Walkthrough of the History of Bridge-building on the Territory of Present-day Slovenia: from Prehistory to the beginning of World War 2, *Arhitektov bilten: AB*, 42, št. 195/196 (november 2012), str. 54–57.

KERMAVNAR 2014: Simona KERMAVNAR, Vodnjak z nimfo, v: *Upravna enota Logatec. Občina Logatec* (zbirka Umetnostna topografija Slovenije, 5, ur. Blaž Resman), Ljubljana 2014, str. 187–188, sl. 261.

GORIČAN 2015: Ema GORIČAN, *Stara Vrhnika. Hiše se spreminjajo, sledovi ostajajo (predstavitve 65 hiš, popisanih v franciscejskem katastru leta 1824)*, Vrhnika 2015.

SAPAČ 2015: Igor SAPAČ (s sodelovanjem Francija Lazarinija), *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 2015.

GORIČAN, GARAFOLJ, GROM, KRVINA 2016: Ema GORIČAN, Anita GARAFOLJ, Anka GROM, Joži KRVINA, *Stara Vrhnika* (zgibanka), Stara Vrhnika 2016.

GRANDA 2016: Stanko GRANDA, Akumulacija kapitala na Vrhniki, *Vrhniški razgledi*, 17, 2016, str. 9–34.

KERMAVNAR 2016: Simona KERMAVNAR, Javni spomeniki na Logaškem (1. del), *Logaške novice*, oktober 2016, str. 25–26.

KERMAVNAR 2017 a: Simona KERMAVNAR, Litoželezni vodnjak na Vrhniki, *Naš časopis*, 27. 2. 2017, str. 13.

KERMAVNAR 2017 b: Simona KERMAVNAR, Opomba k litoželeznemu vodnjaku v Logatcu, *Logaške novice*, junij 2017, str. 20.

KERMAVNAR 2018 a: Simona KERMAVNAR, Litoželezni vodnjaki v Črnomlju, Šmarjeških Toplicah, Logatcu in na Vrhniki, *Belokranjec*, 4/21, 2018, str. 26–27.

KERMAVNAR 2018 b: Simona KERMAVNAR, Idrijski vodnjak z rudarjem, *Kronika*, 66/2, 2018, 245–252.

KERMAVNAR 2018 c: Simona KERMAVNAR, Pokopališki križ v Bovcu, *Sočasnik*, 19/4, 2018, str. 37.

KERMAVNAR 2018 d: Simona KERMAVNAR, Lavabo s pokopališča v Zavratcu, *Idrijske novice*, 21. 9. 2018, str. 5.

LUBEJ 2018: Uroš LUBEJ, Hradskega most, v: *Mostovi* (zbirka Naša dediščina), Ljubljana 2018, str. 85–92.

KERMAVNAR 2019 a: Simona KERMAVNAR, Litoželezna nagrobna križa livarne Ferrum na pokopališču na Golacu, *Občinsko glasilo Hrpe-lje-Kozina*, junij 2019, str. 19.

KERMAVNAR 2019 b: Simona KERMAVNAR, Projekt izgradnje logaškega vodovoda konec 19. in na začetku 20. stoletja (1. del), *Logaške novice*, junij 2019, str. 26.

Opombe:

- 1 SERŠE 2003, str. 116.
- 2 SERŠE 2003, str. 118; SERŠE 2004, str. 75.
- 3 Razpis, *Slovenec*, 11. 7. 1903, str. 9; SERŠE 2003, str. 118.
- 4 SERŠE 2003, str. 118; SERŠE 2004, str. 75.
- 5 V Logatcu so vodovod začeli graditi poleti 1897, načrt je prav tako naredil Jan Vladimír Hráský. Gl. Projekt izgradnje logaškega vodovoda konec 19. in na začetku 20. stoletja (<https://www.mojaobcina.si/logatec/novice/projekt-izgradnje-logaskega-vodovoda-konec-19-in-na-zacetku-20-stoletja.html>, stanje 20. 3. 2019); KERMAVNAR 2019 b, str. 26; gl. tudi MIHEVC 1938, str. 28.
- 6 Na Sveti Trojici stoji vodni zbiralnik (vodohram) z napisom *Vodovod zgrajen 1904, ko je županoval Gabrijel Jelovšek*; gl. tudi Štu-

dentje 2011, str. 331–332; SAPAČ 2015, str. 662. Ob stoletnici vrhniškega vodovoda je bilo napisanih nekaj temeljnih člankov na to temo, ki se omenjajo tudi v pričujočem besedilu (v njih so navedeni tudi arhivski viri), izšla je peta številka zbornika *Vrhniških razgledov*, posvečena 100-letnici Jelovškove Vrhnike, in koledar z naslovom *1904 2004 100-letnica Jelovškove Vrhnike*, kjer je bilo s fotografijami predstavljeno tudi nekaj litoželeznih predmetov.

- 7 SERŠE 2004, str. 78.
- 8 SERŠE 2004, 75–78; gl. tudi op. 23 tukaj.
- 9 Ikonografsko bi bilo kip verjetno najbolj smiselno razložili kot Danaído. Stoparjeva (STOPAR 2004, str. 17) interpretacija, da gre za svetopisemsko Rahelo, se glede na njeno izzivalno držo zdi manj verjetna; gl. tudi HORVAT 2005, str. 141; KERMAVNAR 2017 a, str. 13; Litoželezni vodnjak na Vrhniki (<https://www.mojaobcina.si/vrhnika/novice/sosed-sosedu/litozelezni-vodnjak-na-vrhniki.html>, stanje junij 2017).
- 10 Neorenesančna stavba po načrtu arh. Fran-za Kaudela (SAPAČ 2015, str. 661).
- 11 V zvezi s sedaj šmarješkim vodnjakom so *Dolenjske novice* zapisale: "Podarjenemu konju se ne gleda na zobe," kar dodatno potrjuje trditev, da so ti vodnjaki k nam prišli kot dar (Piše se nam. Iz Novega mesta, *Dolenjske novice*, 1. 5. 1904, str. 81–82).
- 12 Objavljena v ŠUMRADA, ŠKRABEC 1990, sl. 19.
- 13 Piše se nam. Iz Novega mesta, *Dolenjske novice*, 1. 5. 1904, str. 81–82. Tako burne reakcije morda nekoliko lažje razumemo v kontekstu. V Novem mestu je bil vodnjak postavljen na mestu nekdanje cerkve in so meščani sodili, da tja torej sodi znamenje ali kaj podobnega, vsekakor pa ne vodnjak s kipom razgaljene nimfe.
- 14 VAVKEN 1985, str. str. 80; HORVAT 2005, str. 161, 165.
- 15 STOPAR 2004, str. 17.
- 16 KERMAVNAR 2018 a, str. 26–27.

- 17 GROLICH 1991, str. 21; za sorodstveno povezavo med njima gl. KERMAVNAR 2018 b, str. 245, 249–250.
- 18 Rubrika *Ornamentale Auslaufbrunnen* v katalogu iz 2. polovice 19. stoletja *Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko - Niederlagen: Wien, Marxergasse Nr. 28 - Brünn, Grosser Platz 21* in pa v katalogu s konca 19./začetka 20. stoletja *Maschinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breitfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko*.
- 19 Gl. Fontane illuminate 2000, sl. 172, 188.
- 20 Npr. v sosednjem Logatcu (Notranjska c. 54, Stara c. 62) brez signature, ki je morda bila odstranjena pri kasnejših prenovah pitnikov. V Novem mestu s signaturo izvajalca inž. G. Rumpļa, v Kalu in Kobaridu signatura milanske tvrdke Gallieni Vigano Marazza in Bopp & Reuther iz Meinheima, v Višnjah pri Colu *KONRAD LACHNIK INGENIEUR LAIBACH*, itd.
- 21 Gl. tudi Projekt izgradnje logaškega vodovoda konec 19. in na začetku 20. stoletja (<https://www.mojaobcina.si/logatec/novice/projekt-izgradnje-logaskega-vodovoda-konec-19-in-na-zacetku-20-stoletja.html>, stanje 20. 3. 2019).
- 22 Dnevne novice. Vodovod na Stari Vrhniki, *Slovenec*, 21. 7. 1904, str. [3]; OBLAK ČARNI 2004, str. 15; SERŠE 2004, str. 77; Vodovod na Stari Vrhniki 1904 (http://www.stara-vrhnika.si/cms1/index.php?option=com_content&task=view&id=52&Itemid=86, stanje 21. 3. 2019).
- 23 Entwurf einer Wasserleitung für Ortschaft Alt Oberlaibach, Gemeinde Oberlaibach, pol. Bezirk Umgebung Laibach. Situation (Osebni arhiv Eme Goričan).
- 24 GORIČAN 2015, list 5.
- 25 GORIČAN 2015, list 24; GORIČAN, GARAFOLJ, GROM, KRVINA 2016.
- 26 Študentje 2011, str. 333–334; GORIČAN 2015, list 9.
- 27 Fotografija objavljena v GORIČAN, GARAFOLJ, GROM 2004; GORIČAN, GARAFOLJ, KRVINA, GROM 2008; GORIČAN 2015, list 4, 14.
- 28 GORIČAN 2015, list 15.
- 29 KNIPS 1996, str. 317.
- 30 Fotografija objavljena v GORIČAN, GARAFOLJ, GROM 2004; GORIČAN, GARAFOLJ, KRVINA, GROM 2008. Na železniški postaji Hrpelje-Kozina je vzidan identičen lavabo z enakim napisom, primarnost lokacije pa je tudi tam vprašljiva. Na Vrzdencu je pri vходу hiše št. 50 identičen umivalnik, a brez signature. Kot lahko vidimo z identičnega lavaboja na pokopališču v Zavratcu na Idrijskem z napisom *ANT. KUNZ/ M. WEISSKIRCHEN* (Mährisch Weisskirchen je nemško ime za Hranice na Moravskem) ali na lavaboju, ki ga hrani Mestni muzej v Ljubljani, na katerem je napis *JOSEF STADLER/ LAIBACH*, so proizvajalci uporabljali pogosto enake modele in spremenili le napise (gl. KERMAVNAR 2018 d, str. 5).
- 31 Cerkev so zgradili na temeljih starejših treh stavb (MAROLT 1929, str. 29; AMBROŽIČ 2002, str. 25 sl.; SAPAČ 2015, str. 662).
- 32 Na bazi nagrobnika so vklesane letnice 1868, 1882 in 1902.
- 33 SAPAČ 2015, str. 661. Tega leta je namreč umrla Marie Kobal Jelovšek, ki je od v mavzoleju pokopanih umrla prva.
- 34 Zelo podobni ograji npr. v Ljubljani vzdolž Cankarjeve ceste nasproti Narodne galerije ali okoli Narodnega muzeja (temeljni kamen položen 1883).
- 35 SAPAČ 2015, str. 659.
- 36 ROBLEK 2008, str. 69–71. Kamra, Hočevar, Cankarjev trg 10 (<https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/hocevar-cankarjev-trg-10.html>, stanje 18. 2. 2019). V Gradcu se je izšolal za magistra farmacije in se 1895. poročil s Kristino Sadnikar, sestro kamniškega zbiratelja umetnin in starin dr. Josipa Nikolaja Sadnikarja.
- 37 ŠUMRADA, ŠKRABEC 1990, sl. 3 (založnik Brilej). Lepo je vidna tudi na razglednici iz leta 1907 (objavljena v DOBROVOLJC 1972, sl. 449, str. 297, kjer se hiša navaja kot last Gabrijela Jelovška).

- 38 Ta ima na vogalih poudarjena stebriča z rastlinsko ornamentiko, na Vrhniki manjkata.
- 39 SAPAČ 2015, str. 660.
- 40 ZALOKAR 2011, str. 73, 100–101 (na objavljeni fotografiji je litoželezna ograja še na svojem mestu); SAPAČ 2015, str. 660 (na objavljeni fotografiji hiša že brez ograje).
- 41 KURENT 1984, str. 206–207; STOPAR 2003, str. 33–35.
- 42 SAPAČ 2015, str. 661.
- 43 AMBROŽIČ 2002, str. 21, op. 50.
- 44 KERMAVNAR 2018 c.
- 45 Gl. tudi KERMAVNAR 2019 a, str. 19.
- 46 Vir za tako upodobitev je vplivno delo *Iconologia* (1593) italijanskega ikonografa Cesara Ripe.
- 47 ZALOKAR 2009, str. 34–35.
- 48 Železárny král. města Rokycan (BĚLOVÁ 2012, str. 279–280).
- 49 Okolica Vrhnike sicer slovi po kamnu, sam Kotnik pa je bil lastnik opekarske tovarne in bi bila izbira teh materialov bolj pri roki. Vendar je z odločitvijo za litoželezno konstrukcijo verjetno želel pokazati tudi svojo naprednost in seznanjenost z dogajanjem drugje v Evropi, saj je leta 1858 diplomiral na visoki tehniški in inženirski šoli na Dunaju, tako da ga je gotovo poznal iz prve roke (gl. OBLAK 2003, str. 32, 73, op. 54: v Verdu je istočasno zgradil velik goveji hlev, prav tako z litoželezno nosilno konstrukcijo; GRANDA 2016, str. 15).
- 50 OBLAK 2003, str. 26, 32, 73, op. 54.
- 51 DOBROVOLJC 1972, str. 295; *Vrhnika. Turistični informator* 2001, str. 15; OBLAK MILČINSKI 2005, str. 95; Občina Vrhnika. Kulturna dediščina (<https://www.vrhnika.si/?m=pages&id=14>, stanje 12. 2. 2019).
- 52 Gl. npr. ŽARGI 1980, str. 49–50, kat. št. 112–114; BRATE 1991, str. 49; HUMAR 1998, str. 39–40, 43, 54; ŽARGI 1999, str. 91–92; ŽARGI 2002, str. 112–114; HUMAR 2012, str. 56; LUBEJ 2018, str. 85–92.
- 53 ŠUMRADA, ŠKRABEC 1990, sl. 21. in 22.
- 54 Pri pisanju članka se posebej zahvaljujem Milanu Koudelki iz muzeja v Blanskem, ki je tudi avtor fotografije št. 28, Emi Goričan in osebju Cankarjeve knjižnice na Vrhniki, še posebej Nataši Oblak Japelj.